

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

**TALÁLKOZÁS A “HATÁRTALAN ÉS RÚT ISMERETLENNEK”:
TUDOMÁNY, KATEGORIZÁCIÓ ÉS NÉVADÁS H. P.
LOVECRAFT PRÓZÁJÁBAN**

**(CONFRONTING THE “BOUNDLESS AND HIDEOUS
UNKNOWN”: SCIENCE, CATEGORIZATION, AND NAMING IN
H. P. LOVECRAFT’S FICTION)**

Matolcsy Kálmán

Témavezető: Dr. Donald E. Morse

DEBRECENI EGYETEM
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Angol-amerikai Program
Debrecen, 2010

1. Az értekezés célkitűzése

A disszertáció Howard Phillips Lovecraft prózáját elemzi, az „ismeretlen” felderítésével kísérletező szövegi stratégiákra összpontosítva. Az ismeretlen itt egy alapvető anomáliaként értendő, amit a lovecrafti szöveg tudományos, kognitív és nyelvi eszközökön keresztül közelít meg. Értekezésem ezeket az eszközöket tanulmányozza négy különálló, ám egymást valamelyest átfedő fejezetben.

Az értekezés legalább két okból vált indokolttá: Először is, Lovecraft jelenleg igen „illékony” irodalmi alaknak számít, akit az észak-amerikai irodalmi kánon nemigen ismer el magáénak, habár mind a tudományos világ, mind a rajongói olvasótábor ragaszkodik ahhoz, hogy az író szinte egymaga képviseli a népszerű irodalom evolúciójának egy jelentős fordulópontját, mégpedig a modern horror és *science fiction* megszületésének pillanatát. A dolgozat hangsúlyozza a Lovecraft-életmű jelentőségét, tekintve a Lovecraft történetek 2005-ös, a Library of America sorozat részeként történő antológiai kiadását, vagy az 1970-es évek óta halmozódó lovecraft-kritikai anyaggyűjtemény gigászi méretét. Másodsorban, értekezésem új oldalról közelíti meg Lovecraft életművét, és ezzel bekapcsolódik egy viszonylag újkeletű, Donald R. Burleson és Timo Airaksinen monográfiái, valamint Kieran Setiya tanulmányai által beharangozott kritikai párbeszédbe. Ez a kritikai hang Lovecraft fikciójának kognitív és nyelvészei aspektusaira koncentrál.

Lovecraft kritikusainak korai, főként önéletrajzi elemekre fókuszáló munkái gyakran egyfajta „pszichoanalitikusi karosszékből” vizsgálták a szerzőt. Ez széles körben elterjedt, axiomatikus megállapításokhoz vezetett, úgy, mint: a Lovecraft név egyet jelent a lovecrafti életművel, az életmű a szerző álmainak terméke, és végül Lovecraft életműve, álmai, és személyisége mind-mind az író szülővárosának, Providence-nek köszönhetik a létezésüket.

Értekezésem arra törekszik, hogy ama elképzelések mögé hatoljon, miszerint Lovecraft a történeteiben újraalkotta a saját életét és fordítva: életében művészetét követte. Írásomban a lovecrafti szöveget egy közel autonóm entitásként értelmezem, ami megteremti és újrateremti a tudomány és a nyelv eszméit, és teszi mindezt egy adott kulturális közegbe ágyazva. Ez a közeg a „tudás akarása”, avagy röviden csak a „diskurzus”, amint azt Michel Foucault definiálta a „L’Ordre du discours” („A diskurzus rendje”) című munkájában. Ez a diskurzus vezérli a nyugati gondolkodást legalább Francis Bacon és a modern tudomány megszületése óta. Célom, hogy tetten érjem a tudás akarásának ezen „életútját” a lovecrafti szövegben, annak minden paradox megjelenési formájával együtt. Értekezésemben központi szerepet foglal el a paradigmák és paradigmaváltások gondolata, abban az értelemben, amit a tudományfilozófia kölcsönöz a „paradigma” szónak: az ismeretlent és az arra adott válaszokat olyan természettudományos világfelfogás szemszögéből láttatom, mely Thomas S. Kuhn paradigmaváltás elméletén nyugszik.

2. Az alkalmazott módszerek vázolósa

Elemzésem egyszerre vizsgálja a lovecrafti témákat és a lovecrafti nyelvezetet, s ebben négy fő kritikai és elméleti területet hívok segítségül: 1) a gótikus regény, a fantasztikum, a horror- avagy rémtörténet és a *science fiction* elméleteit, vagy más szóval „filozófiáit”; 2) a „Lovecraftisták” írásait, azaz Lovecraft életrajzi és kritikai tanulmányozásával foglalkozó és immáron „felnőttkorba lépett” diszciplínát; 3) a tudományfilozófiát, annak is az empirizmust, indukciót, paradigmaváltásokat és tudományos nyelvet érintő kérdéseit; és végül 4) a nyelvfilozófiát, azaz a képzetek és nyelvi kategóriák kialakulásáról és működéséről, az analógia és metafora kognitív és nyelvi eszközeiről, és egyéb különböző kérdésekről állást foglaló elméleteket. Továbbá, az értekezésben érintem Burke és Kant nyomán „a fenséges” filozófiáját, Martin Heidegger és Maurice Merleau-Ponty

fenomenológiáját, valamint a George Lakoff és Mark Johnson által meghatározott tapasztalati realista elméletet – némelyiket bizonyítékként, másokat az érvelés heurisztikus segédeszközeként citálva.

A módszert tekintve a disszertáció egyik elsődleges eljárása a *fél-autonóm lovecrafti szöveg* meghatározására irányul: a lovecrafti szöveg eszerint Lovecraft történeteinek olyan halmaza, amelyet bizonyos, a szerző stílusát és témáit alakító, alapvető életszakaszok és „gondolati utak” – úgy, mint a new yorki „száműzetés” vagy a Providence-be való visszatérés – mentén találunk meg. Értelmezésben tehát a lovecrafti szövegnek elnevezett szöveghalmaz túlnyomó része körülbelül 1924 és 1936 között született (az első évszám Lovecraft New Yorkba költözésének, a második a halálának éve), ami 1926-ban, az író szülővárosába való hazatérése után különleges erőre kapott.

Lovecraft történeteinek ezen halmazát egyszerre jellemzi egyfajta saját mitológia kialakulása, egy erősen kozmocentrikus világkép, és egy kvázi-tudományos, ugyanakkor metaforikusan túlburjánzó nyelvhasználat: az író ezekben a történetekben – avagy, a kor elnevezésével élve, „mesékben” – ötvözi végleg filozófiai elképzeléseit (a kozmikus pesszimizmus filozófiája és a mechanisztikus univerzum gondolata) és az ismert világegyetem peremén túlról érkező, idegen fajok motívumát, leginkább specifikus, szörnyszülött „istenségeket” felvonultató mitológiájának megalkotásával.

Az értekezés a lovecrafti szöveg mentén halad és nem foglalkozik Lovecraft „korai novelláival” (1905-21), sem pedig a Poe nyomán íródott rémtörténetekkel vagy a Dunsany ihlette, mitikus-oneirikus mesékkal, mivel ezek másféle viszonyulásokról vallanak a fantasztikum, a gótikus regény, és a *weird tale*, azaz „hátborzongató mese” irányában. Továbbá, mivel munkám egységes egésznek írja le a lovecrafti szöveget, a novellák és kisregények vizsgálatánál nem követem a kronológiai sorrendet: a téma és a narrátor-főszereplők szájába adott nyelvi eszközök képezik a vizsgálódás tárgyát.

Lovecraft emberfeletti terjedelmű levelezése (10.000 levél fennmaradt a becsült 100.000-es számból) további betekintést nyújthat a szerző nézeteibe és munkamódszerébe, ám a levelekre sem hipotéziseimben, sem bizonyításaimban nem támaszkodom. Mindössze argumentumaim színesítésére használom a Lovecraft-leveleket, hogy bemutassam a történetek egyes vonatkozásaival összecsengő, vagy azoknak ellentmondó szerzői álláspontot. Hasonló megfontolással nyúlok Lovecraft esszéihez és cikkeihez is.

Minden, az irodalomelmélettel szoros összefüggésben nem álló másodlagos irodalmat – például a tudományfilozófia és nyelvfilozófia különböző eredményeit – a diskurzus elméletére alapozva alkalmazom. Michel Foucault székfoglaló előadása, “L’Ordre du discours” (1971; „A diskurzus rendje”), valamint *Les Mots et les Choses* (1966; *A szavak és a dolgok*) és kisebb részben *L’Archéologie de savoir* (1969; *A tudás archeológiája*) nyomán egész értekezésem végigvonuló alapfeltételezésem, hogy a diskurzus – pontosabban szólva, a tudományos és episztemológiai beszély – behatol a lovecrafti szövegbe, mely szöveg ugyanakkor nyelvi reprezentáció formájában tükrözi korának tudás-diskurzusát. A lovecrafti szöveg tehát a természettudomány és ismeretelmélet diskurzusa mellett létezik, átítatódik eme tudásörökség eszméivel, s eközben maga is befolyásolja azt. Feltételezem tehát, hogy a lovecrafti szöveg egy különleges kontextusba, a XIX. század végének és XX. század elejének episzteméjébe ágyazódik.

Az értekezést a fantasztikum, a gótikus regény és a rémtörténet természetéről gondolkodó irodalomelméleti filozófiák összességének áttekintésével indítom (amit a disszertációban Tzvetan Todorov, Eric S. Rabkin, Kathryn Hume, Rosemary Jackson, Roger B. Solomon, Kelly Hurley, Noël Carroll, Dani Cavallaro és mások neve fémjelez). Ezek az elméletek azon túl, hogy segítenek meghatározni a lovecrafti szöveg pontos terjedelmét, a lovecrafti *weird tale* definiálására is alkalmasak. A *weird* eszerint olyan kategória, mely képes magába sűríteni a horror, a gótika, a fantasztikum, de még a *science fiction* fő generikus

tulajdonságait is. A fentebb említett elméletek az értekezésemben szintén hathatósan körülírják a lovecrafti főhős találkozását az anomáliával, vagy más szóval a Bradley Alan Will által *supramundane*-nek, azaz „földünkön túlinak” (értelme szerint valójában „tudományunkon túlinak”) nevezett jelenséggel. Ez a *supramundane* hatás vagy esemény jelöli ki a fantasztikum helyét a lovecrafti szövegben, miáltal létrejönnek a főhős és a *supramundane* közti *fantasztikus találkozás* különböző *locusai* – úgy, mint a *Doppelgänger* város, a *Doppelgänger* főhős, és így tovább.

A *supramundane*-nel akaratlanul is belépünk a lovecrafti szöveg tudományos dimenziójába, amely a tudomány Peter Medawartól vett, gyenge definíciója szerint tudósként alkotja meg a főszereplőt. Értekezésem a lovecrafti tudományos paradigma szempontjából elemzi a fantasztikus találkozás motívumát, mint a főhős által a világegyetem eddig ismeretlen jelenségeinek értelmezésére alkalmazott eszközkészletet, egy egységes empirikus-materialista-racionalista valóságképet. A fantasztikus találkozás motívuma magában foglalja úgy a tudományos paradigmát, mint annak radikális megcáfolását és széthullását. A disszertáció ebben Thomas S. Kuhn *paradigmaváltás* elméletére támaszkodik, ami tagadja a folyamatos tudásfelhalmozást és tudásnövekményt hirdető tudományképet. Rámutatok a lovecrafti szöveg és a tudomány kétértelmű viszonyára, amennyiben a domináns paradigma alkalmas a *supramundane* jelenség kimutatására, azonban saját erőforrásaiból táplálkozva nem képes jelentéssel ellátni az anomáliát. Ezzel a kudarccal a lovecrafti vállalkozás aláássa saját alapfeltevéseit, s ez minden Lovecraft történetben a *befejezetlen paradigmaváltás* motívumán keresztül jelenik meg.

A fantasztikus találkozás és a befejezetlen paradigmaváltás eseményei a lovecrafti nyelvben is visszhangot vetnek, ezért a disszertáció második fele abból a további alaptézisből extrapolál, hogy a nyelv nem csak tükrözi, de egyben meg is teremti az empirikus-materialista paradigmát és irányítja az episztemológiai folyamatokat. Bemutatom a „szakértői nyelv”

eszméjének beomlását és bizonyítom, hogy bárminemű, a *supramundane* anomália konceptuális és nyelvi reprezentációjára irányuló kísérlet – a klasszikus osztályozástól a prototípusos kategóriáig, a pontosságtól (*precision*) a Bertrand Russell meghatározta homályosságig (*vagueness*) – szükségszerűen kudarccal végződik. Érvelésemet a kései Ludwig Wittgenstein, Mary Hesse, Eleanor Rosch, George Lakoff, Hilary Putnam, Saul Kripke, John R. Taylor, George W. Grace, Richard Boyd, és ismét csak Kuhn elméleteire alapozom.

A lovecrafti főhős anomália-tapasztalása, valamint névadási, kategorizálási és analógiás eljárásai mind visszahatnak az anomália-percepciót alakító paradigmára. Értekezésem utolsó szakasza ezen körfolyamat lovecrafti megszakítását vizsgálja, ahol részletesen bemutatom a lovecrafti retorika avagy „stílus” felé mutató konceptuális és nyelvi folyamatok dinamikáját. Részletes figyelmet fordítok a kvázi-tudományos kategorizálás és analógia, valamint a költői metafora és a metonímia között fennálló kapcsolatra, amiben George Lakoff és Mark Johnson, illetve Lakoff és Mark Turner konceptuális metaforáról és tapasztalati realizmusról lefektetett elméletei segítenek. Az ambivalens (egyszerre konceptuális és poétikus) metaforát nyomon követve Paul Ricoeur *élő metaforájához* fordulok (*la métaphor vive*), ami komplexen testesít meg egyrésről egy retorikai, másrésről egy ontológiai feszültséget. A metaforában rejlő feszültség – a metafora létigéjében rejlő differencia és azonosulás ambivalenciája – nem csupán a főhős központi anomáliával szemben adott nyelvi válaszreakcióinak kétértelműségét magyarázza, hanem e referencializált, sőt, „ontologizált” metafora lehetővé teszi, hogy a lovecrafti szöveget „szörnnyé vált szöveggént” lássuk. Ez a monstuózus szöveg a nyelvi folyamatok széthullásának örvényében jön létre, ahol a leírhatatlan és megnevezhetetlen dolgok a fantasztikus találkozás motívumán keresztül konceptuális hatást gyakorolnak a reprezentációk világára, és a túlradó metafora extatikus sikere ellenére a nyelv és az episztemológia

katasztrófájához vezetnek. Ezen a ponton felhasználok J. Hillis Miller azon elképzelését, miszerint az ismeretlen „feltérképezése” (más szóval „leképezése” – *mapping*) és a reprezentáció hasonszórú tevékenységek, minekutána összekapcsolom Lovecraft trópusait a szerző regionalizmusával és gótikus-kozmikus helyszíneivel.

A fentebb felsorolt eszközökön kívül a disszertáció sokat köszönhet a „Lovecraft studies”, azaz a Lovecraftisták titáni erőfeszítéseinek, amit a dolgozatban elsősorban S. T. Joshi, Donald R. Burleson, Kieran Setiya, Timo Airaksinen, Peter Cannon, Maurice Lévy, Fritz Lieber, Dirk W. Mosig, David Ashby Oakies, Peter Penzoldt, Robert H. Waugh, és Bradley Alan Will munkái képviselnek.

3. Az eredmények

A lovecrafti szöveg implicit tudás-diskurzusára irányuló vizsgálódásom során számba veszem a szöveg eszközeit, kellékeit és megkülönböztető jegyeit, melyek a következők: 1) sajátos *kozmicizmussal* párosuló *regionalizmus*, 2) *empirizmusra* és *tapasztalati realizmusra* alapuló tudományos világkép, 3) egy speciális *kvázi-mítosz* és 4) egy egyszerre *burjánzó* és *szárazon kvázi-tudományos nyelvezet*. Ezen tulajdonságok vizsgálatán keresztül nyer bizonyítást fő állításom, miszerint *a lovecrafti szöveg teljességgel ambivalens, és mind tematikájában, mind nyelviségében a teremtés és feltárás, a „térképkészítés” és „térképolvasás” együtt létező toposzai között ingadozik*. Ez a látszólag paradox dialektika a lovecrafti szöveg minden szintjén megmutatkozik: a fantasztikumban és a horror hatásban, a tudomány és művészet kettősségében, a szöveg által alkalmazott konceptualizációs és kategorizációs folyamatokban, valamint a lovecrafti nyelvezet analógiás és metaforikus készletében.

Dolgozatomban a lovecrafti szöveg specifikumait további alkotóelemekre, avagy *alapszabályokra* bontom: a szövegben a fantasztikum egyszerre jelenik meg transzgressziós

folyamatként és egyfajta szörnyűséges *térköziségként*, azaz a dolgok közötti űr, a “hézag” esztétikájaként. Ez a természet – és végeredményben az ember – újkeletű, osztályok között és azokon túl megnyíló, abszurd és paradox kategóriáiban csúcsosodik ki. A megfigyelés, mérés, prototípus szerinti osztályozás és névadás visszatérő motívumai, valamint a konceptuális és költői metafora eszközkészlete arról árulkodnak, hogy a lovecrafti szöveg a természeti és emberi szférák rögeszmés és folytonos újrakategorizálásába zárva létezik.

Azonban úgy találom, hogy hiába a szöveg számos alapszabálya, a lovecrafti játék önmaga kizárja a leleplezés, lezárás, megnyugvás lehetőségét. A lovecrafti szöveg egy bizonytalan, ambivalens pozíciót képvisel, amelyben a tudásfolyamat egyszerre sikeres és működésképtelen. A „különös” szöveg letapogatja a konceptuális struktúrák peremét: a lovecrafti nyelv képes kimondani a kimondhatatlant és leírni a leírhatatlant, mégpedig az eksztázisban fogant túlburjánzás, a negáció/elnémulás/metafora/metonímia indirekt nyelvi eszközei által. A szavak határán körvonalazódó negatív reprezentáció és a dolgok határán megszülető negatív filozófia eme mátrixában feltáruuló ismeretlen végül alakot ölt és tömeget vesz magára: szóvá válik, dologgá válik. A lovecrafti szöveg negatív aspektusa továbbá annak tudományos konstrukcióiban is megfigyelhető: a már meglévő tudományos tudás a paradigmaváltások okán negálódik, felbomlik, aztán szörnyű módon újrendeződik, hogy képes legyen leírni az anomáliát. A „széthasadás és összeolvadás” organikus, kettős filozófiáját hirdető lovecrafti szöveg megmutatja a biológia (az ember térközötti kategóriáival), a fizika (a tér és idő torzításával) és az asztronómia (az idegen univerzumok bemutatásával) sötét oldalát.

A szöveg továbbá azt is állítja, hogy a tudomány és az irodalom egyívású diszciplínák, és az ismeretlen indirekt meghatározásában főszerepet játszik a nyelv poétikus újateremtése. A horror diskurzusa a “tudás akarásának” beszélyéhez hasonló és azzal párhuzamos genealógiával bír; a modern horror képzeletvilága – ami legalább a ráció kora óta, vagy

legalábbis a szűkebben értelmezett Felvilágosodás óta létezik – merőben különbözik az *Odüsszeia* vagy Jób könyvének iszonytató képiségétől, és Faustot teszi meg jelképes alakjának. Disszertációm eme horrortörténelem szimbolikus helyére állítja a lovecrafti szöveget. A szöveg jelentőségének esztétikai okain túl – amilyenek a már-már romantikus poétika és a materialista-empirista alapok összeolvasztása, valamint az Einstein- és Planck-féle „új tudományok” merész és egyben kritikai használata –, amellet érvelek, hogy 1) Lovecraft feldolgozza mind a brit és az amerikai gótikus regény, fantasztikum és korai *scientifiction* episztemológiai problémáit, továbbá pedig, hogy 2) a Lovecraft után következő írónemzedékek ehhez az ősképként látott szerzőhöz nyúlnak vissza, hogy kölcsönvegyék gondolatait és módszereit. Ebben a minőségében a lovecrafti szöveg metatextuálisan is egyfajta paradigmaváltás helyszíne, a népszerű irodalom episzteméjének fordulópontja, Lovecraft alakja pedig vérbeli paradigmaváltóként magasodik előttünk.

4. Kapcsolódó publikációk

a. Tanulmányok

- “Knowledge in the Void: Anomaly, Observation, and the Incomplete Paradigm Shift in H. P. Lovecraft’s Fiction” [„Az ürbe hullott tudás: Anomália, megfigyelés és a befejezetlen paradigmaváltás H. P. Lovecraft prózájában”]. *The Lovecraft Annual* 2 (2008): 165-92.
- “The Innsmouth ‘Thing’: Monstrous Androgyny in H. P. Lovecraft’s ‘The Thing on the Doorstep’” [„Az innsmouth-i «lény»: Monstruózus androgínia H. P. Lovecraft «The Thing on the Doorstep» című novellájában”]. *Gender Studies* 3.1 (2004): 179-87.
- “Naturalizing the Supernatural: H. P. Lovecraft and the Aesthetics of Cosmic Horror” [„A természetfeletti természetesítése: H. P. Lovecraft és a kozmikus horror

esztétikája”]. *British and American Studies* 9 (2003): 85-910.

b. Recenzió

- “The Age of Lovecraft Is Not Over Yet” [„Nem áldozott még le a Lovecraft-kor”].
(Review of the *Lovecraft Annual* 1 and 2, ed, S. T. Joshi). *HJEAS* 14.2 (2008): 445-49.